

УДК 341.1

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ПЕРІОДУ
«ВІДНОСНОЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ»: ВІД АСКОЛЬДА ДО СВЯТОСЛАВА (ІХ-Х СТ.)**

**INTERNATIONAL LEGAL ACTIVITY OF KIEVAN RUS' PRINCES IN THE PERIOD OF
«RELATIVE CENTRALIZATION»: FROM ASKOLD TO SVYATOSLAV (IX-X CENTURY)**

Задорожній О.В.,

*професор, кандидат юридичних наук,
завідуючий кафедрою міжнародного права
Інституту міжнародних відносин*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Автором розглянуто процеси розвитку міжнародно-правової взаємодії Київської Русі із іншими суб'єктами міжнародного права у час так званої «відносної централізації». Досліджено процеси трансформації міжнародних відносин Русі у цей період, військову діяльність, договірні відносини, укладення династичних шлюбів та використання інших тогочасних інструментів міжнародно-правових відносин раннього середньовіччя.

Ключові слова: Київська Русь, Візантія, Хозарський каганат, міжнародний договір, військовий похід.

Автором рассмотрены процессы развития международно-правового взаимодействия Киевской Руси с другими субъектами международного права на этапе так называемой «относительной централизации». Исследованы процессы трансформации международных отношений Руси в этот период, военная деятельность, договорные отношения, заключение династических браков и использование других инструментов международно-правовых отношений раннего средневековья.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византия, Хазарский каганат, международный договор, военный поход.

The author researches the processes of development of international legal cooperation Kievan Rus with other subjects of international law at the stage of the so-called «relative centralization». The processes of transformation of international relations of Russia at this period, military activities, contractual relations, conclusion of dynastic marriages and the use of other international legal relations instruments' of early Middle Ages are analyzed.

Key words: Kievan Rus, Byzantium, Khazar Khanate, international treaty, military campaign.

Історія Київської Русі умовно поділяється на два періоди – «відносної централізації» та «централізації» (княжіння Володимира Великого та Ярослава Мудрого). Перший період позначається тим, що Русь складалась з різних територіальних одиниць, відно-

сини яких з центром (Києвом) будувались за принципом васалітету без ленів. Залежність проявлялась у сплаті данини. Тому мова йде про «відносну централізацію», що мала вплив і на відносини Київської Русі із іншими державними утвореннями [1, с. 129].

Зазначимо, що, аналізуючи міжнародні відносини Київської Русі, варто усвідомлювати, що вони здійснювались на основі норм тогочасного міжнародного права; важливо брати до уваги такі фактори, як власна міжнародно-правова ідеологія і міжнародно-правова думка. В.Г. Буткевич з цього приводу зазначає, що на етапі зародження Київської Русі міжнародно-правові погляди у цьому державному утворенні за рядом параметрів випереджали візантійську і західноєвропейську [2, с. 181].

В канву тогочасного міжнародного права цілком вписуються великі воєнні походи Русі, що відбувались у IX ст. Вони спричинили значне укріплення державності та розширення сфери політичного впливу. Відповідні події відбувались після того, як Русь підкорила сусідів. Так, з літописних повідомлень випливає, що руські князі володіють хозарами, хоча раніше було навпаки. Цю інформацію, на наш погляд, слід використовувати для розгляду процесів у середньовіччі саме на півдні східнослов'янської ойкумени – адже вплив Хозарського каганату наприкінці I тис. на північні райони Східної Європи не поширювався. В цій частині літопису руським князем названо й Олега, за часів правління якого слов'яно-хозарські взаємини змінюються на протилежні [3, с. 13]. Нагадаємо, що Хозарський каганат був потужною тюркською ранньофеодальною державою, яка виникла у VII ст. на території Нижнього Поволжя та східної частини Північного Кавказу в результаті розпаду Тюркського каганату [1, с. 145].

Гнучка та вміла зовнішня політика Київської Русі сприяла подальшому зростанню економіки та підвищенню міжнародно-правового статусу держави до провідної держави європейського регіону. Зовнішньополітична діяльність великокнязівського київського уряду була в основному спрямована на оборону кордонів своєї держави та на гарантування безпеки торгових шляхів. Тісні економічні стосунки східних слов'ян з сусідніми західними, південними, східними та північними народами сприяли тому, що давньоруська культура вбирала найкращі елементи тогочасної культури світу. Саме цим і можна пояснити виникнення у Київській Русі шедеврів не лише культури східнослов'янських народів, а й світової культури.

При цьому варто усвідомлювати й те, що основний принцип зовнішньої політики Русі аналогічний тому, що був характерний для будь-якої іншої ранньофеодальної держави: зовнішня політика здійснювалася в інтересах феодалів. Але оборона держави від вторгнень ззовні повністю відповідала інтересам і народних мас [4, с. 4].

Що стосується документів, які маємо змогу дослідити у контексті зовнішньої діяльності князів, то перші (і, додамо, синхронні) повідомлення літописів належать до 981 та 984 рр. У першому випадку Володимир Великий ходив на «Ляхи» і зайняв їх гради Перемишль, Червень та інші міста, «що його і до сьогодні: під Руссю». У іншому ж згадується про похід цього князя на радимичів, які почали сплачувати данину в Києву [3, с. 28].

Так чи інакше, але достеменно відомо про значне розширення геополітичного впливу Русі у IX-X ст. Активну зовнішню політику провадили перші князі Київської Русі як ранньофеодальної держави – Аскольд та Дір (останнього вважають і помічником чи наступником Аскольда, який не встиг добитись значних досягнень) [2, с. 236]. Аскольда переважно вважають князем слов'янсько-київської влади [5, с. 322], але обидва у більшості відповідних досліджень розглядаються як нащадки засновника Києва Кия та останні представники місцевої київської династії [6, с. 307]. Надалі державою правили вже скандинави Рюриківичі.

За правління Аскольда Київська Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту Евксинського (Чорного моря), який у тогочасних джерелах не випадково дістав назву «Руського моря». Головний напрямок політичних інтересів князя був спрямований на південь і південний схід, де знаходилися найрозвинутіші на той час держави. Так, у 852–853 рр. руське військо на прохання санарійців (населення Кахетії, тобто Східної Грузії) бере участь у відсічі арабського наступу в Закавказзі. У 864 р. (чи, за іншими даними, – 865) київські дружини досягають міста Абесгун в Ісфагані – Іранській провінції на південному березі Каспійського моря. Руських купців зустрічали в Багдаді – уславленій столиці Арабського халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії.

Однак найбільш відомими досягненнями Аскольда вважаються його походи проти Візантії. Так, за висновками М. Котляра, який, досліджуючи історію Русі, детально розглянув перший похід Аскольда на Візантію 860 р., його наслідком було проведення мирних переговорів представників еліт обох держав та укладення договору. Причинами переговорів були, з одного боку – усвідомлення Аскольдом та його воєначальниками проблематичності подолання могутніх фортифікаційних укріплень Константинополя (Царгорода, Цесаргорода), з іншого – неспроможність тодішнього імператора Візантії Михаїла III відкинути ворога (його війська у той час знаходились в Малій Азії). Вигідність договору для Київської Русі підкреслюється тим, що тодішній візантійський патріарх Фотій у виголошеній ним після зняття облоги Царгорода проповіді вказав на «незліченні багатства», які руси вивезли з міста [7, с. 223].

За підсумками наступних походів Аскольда на Візантію (863, 866, 874 рр.) також були підписані міжнародні договори, що максимально враховували інтереси київської сторони [8, с. 9]. Це свідчить про переведення київським князем міжнародного співробітництва своєї держави на умови укладення попередніх письмових домовленостей. Візантія, що на той час була найбільш могутньою імперією, була вимушена погодитись на такі умови.

У 882 р. новгородський князь Олег, який правив замість малолітнього племінника, сина Рюрика Ігоря, підступно заманив у пастку та вбив Аскольда і оволодів Києвом. Утвердженню Олега, як припускається, сприяли намагання попереднього київського князя об'єднати руські землі та посилити позиції на

міжнародній арені шляхом запровадження християнства. Ці реформаторські прагнення Аскольда підтримала частина панівної верхівки, але інша її частина, побачивши у цьому особисту загрозу, збурила населення, яке почало проявляти непокору. Та й сам князь час від часу застосовував силу, знищував язичницькі капища, що, у свою чергу, надалі зменшувало його підтримку серед населення. Воно навіть почало мігрувати у північні землі: там правила й уміло використовували у своїх інтересах язичництво Рюриковичі. Цими обставинами можна пояснити прийняття населенням тодішньої Київської Русі нового князя Олега – вбивці Аскольда: той пообіцяв не тільки зберегти язичництво, але й відновити зруйновані попередником капища [2, с. 241-248].

Олег продовжив «збирання земель руських» в єдину державу. При цьому він застосовував і силові методи, і своєрідну дипломатію. Ще не встигли його воїни відпочити після оволодіння Києвом, як Олег веде їх на древлян, що засіли в густих лісах на берегах річки Прип'ять. Після перемоги над ними князь починає одержувати данину чорними куніями. За наступні два роки Олег оволодіває землями дніпровських сіверян і сусідніх з ними радимичів. Сіверян він переміг, звільнивши при цьому від влади хозарів, обклавши дуже легкою податтю. Цікаві слова, сказані ним сіверянам: «Я ворог їм, а не вам!», тобто переконував підкорених у добрих намірах. Радимичі після переговорів вирішили не воювати з Олегом, а платити йому ту ж данину, що й хозарам: по шельягу (дрібній монеті) від кожної сохи. Князь проявив себе в цьому випадку як вмілий дипломат, бо саме добрі відносини з північними племенами були для нього дуже важливими для зв'язку його північних і південних володінь.

У цьому контексті варто додати, що відносини з такими підкореними територіями виливались у форму так званого «полюддя»: князь з військовою дружиною (за даними документів імператора Візантії Костянтина Багрянородного) у листопаді вирушав збирати данину, а у квітні, коли скресав Дніпро, на човнах-дубах, видовбаних із цілого дерева, мед і хутра сплавляли до Києва. Там збирався караван, який вивозив ці товари до греків.

Окрім зазначених походів, князь Олег здійснює походи на південь, завойовує плем'я на лівобережжі Дніпра, вздовж річки Сули, згодом йде з військом на Правобережжя. Ці походи також успішні, адже літописець серед підданих Олега називає дулібів, тиверців і хорватів, які населяли пізніше Поділля, Волинь і Галичину [8, с. 11-12].

До найбільших заслуг князя у сфері міжнародно-правових відносин є договірне встановлення відносин із Візантією – тодішнім оплотом цивілізації; при цьому русько-візантійські договори були вигідними для Русі в усіх аспектах двосторонньої взаємодії. До нашого часу дійшло три договори князів Київської Русі із Візантією – договори 907, 912 та 944 р. Вони свідчать про те, що руським правителям вдалось досягти вершин тодішніх міжнародно-правових відносин – укладення письмових двосторонніх

міждержавних угод, що регламентували політичні, економічні, військові питання.

Договір 907 р., укладений під час вдалого походу Олега на Константинополь, відзначається тим, що він встановив мирні договірно-правові відносини із правителями Візантійської імперії, був «договором про мир та любов», з формулюваннями характерними для тодішнього міжнародного права [9, с. 6-7]. Відповідно до його положень Візантія була зобов'язана платити Русі данину, передавати її представникам тих руських міст, що знаходяться у підпорядкуванні князя. Мирні взаємини між двома державами стверджуються цілуванням хреста візантійцями й присягою представників протилежної сторони за руським законом – зброєю, богами Перуном і Велесом [3, с. 28].

Якісно новим став наступний договір між Руссю та Константинополем, укладений у 911 р. [10, с. 65] (за іншими даними – у 912 р., однак це протиріччя видається неприциповим), що дійшов до наших часів повністю зі всією основною договірною структурою. Відповідно, передусім варто звернути увагу саме на структуру Договору, адже вона дозволяє зробити висновки про розвиток міжнародно-правових відносин Київської Русі. Договір 911 р. містив початкову формулу («копія іншої грамоти»), заключну клятву («скріпили його в присягу...») із позначенням дати («місяця вересня 2, індікту 15, у рік від створення світу 6420») [11, с. 97].

Договір, встановлюючи дружні (щоправда, за тогочасними міжнародно-правовими поняттями, що кардинально відрізняються від нинішніх) відносини Візантії та Київської Русі, визначав порядок викупу полонених, покарання за кримінальні злочини, скоєні грецькими і руськими купцями у Візантії, правила ведення судових процесів і спадкоємства. Останнє питання, зокрема, врегульоване у ст. 13 Договору, відповідно до якої забезпечувалось отримання майна спадкоємцями іноземця, що проживали на його батьківщині. Таким чином, греки відмовились від прав на майно осіб, що походили з Русі, і до яких вони могли відноситись як до своїх тимчасових підданих (suditi temporarii). Норми Договору забороняли місцевим органам влади присвоювати майно померлих, всупереч практиці, поширеній у правових відносинах у Західній Європі аж до XVIII ст. [12, с. 110-111].

Як бачимо, Договір достатньо детально регулював і русько-візантійські відносини у сфері торгівлі. Руські купці отримали право проживати в Константинополі терміном до півроку, Візантія зобов'язувалася утримувати їх протягом цього часу за рахунок власної скарбниці. Купцям було надано право безмитної торгівлі в Імперії. Договір 911 р. загалом створював сприятливі умови для русько-візантійської торгівлі, зокрема, містив і норми берегового права: замість захоплення викинутого на берег судна та його майна, власники берега зобов'язувалися надавати їм допомогу [13, с. 97-98].

На думку С. Юшкова, цей договір (як і інші договори – 907, 945, 971, 1043 рр.) є пам'яткою, що засвідчує міцні економічні, політичні і культурні

зв'язки руської держави з Візантією [14, с. 85]. При цьому зобов'язання греків були набагато ширшими [15, с. 28]. Додамо, що вказані міжнародно-правові акти дозволяють встановити особливості тогочасного міжнародного права європейського континенту, і регіону Східної Європи, однією з наймогутніших держав якої була Київська Русь.

Договір 911 р. доводить і те, що тогочасні руси мали власне законодавство, норми якого захищали особисту безпеку, власність, право спадковості, силу заповітів. Русь вела й активну зовнішню торгівлю. Мислителі і політики Київської Русі мали достатньо високий в цивілізаційному вимірі рівень міжнародно-правових ідей та поглядів [2, с. 182]. Це підтверджується і тим, що у договорі з Візантією 911 р. Русь нав'язала норми про надання ефективної допомоги іноземцям, які потрапили у біду [16, с. 69]. Західна Європа ще довго не визнаватиме цього правила, якого слов'яни дотримувались ще до утворення Київської Русі [2, с. 222].

Після Олега київським князем став його племінник Ігор (912–945 рр.), який свого часу через малолітній вік мав передати престол своєму дядькові. Ігореві впритул довелося зіткнутися з серйозною проблемою – сусідством кочового племені печенігів, що прийшли зі східних степів та завоювали низку земель на південь від Русі, постійно шукали нових пасовищ, а також багатих сусідів для пограбування. Печеніги спробували пограбувати Київ, але, зустрівши сильне військо, не захотіли випробувати долю в бою і мирно відійшли в Бессарабію чи Молдову, де тоді вже панували їх одноплемінники.

Олег прагнув налагодити мирні відносини із печенігами, адже це забезпечувало би безпечну торгівлю з Константинополем у час, коли дніпровські пороги та гирло Дунаю були зайняті печенігами: вони мали можливість грабувати й палити руські землі обабіч Дніпра, а могли й посилювати київських князів своїм найманним військом. Ігор уклав міжнародний договір – угоду з печенігами, й ті впродовж п'яти років не турбували Русь. Згадки про першу справжню війну з печенігами у літописах датуються лише 920 р. [8, с. 18].

У 913–914 та 943–944 рр. Ігор здійснив вдалі походи на потужну тюркську ранньофеодальну державу – Хозарський каганат, і спустошив Каспійське узбережжя. Після звільнення полян від влади хозар наприкінці VIII – початку IX ст., київські князі самі прийняли титул кагана (титул голови держави – сюзерена), підкресливши незалежність земель Русі від Хозарського каганату [1, с. 145].

Щодо відносин із Візантією під час князювання Ігоря, то вони переважно були союзницькими. Так, у 935 р. руські кораблі та воїни ходили з грецьким флотом до Італії. Проте в 941 р. київський князь збирає великі на ті часи військові сили і виходить з ними в Чорне море, але у підсумку програє Царгороду [8, с. 20].

Через три роки, у 944 р. Ігор «зібрав багато воїв варягів, і русь, і поляни, і словени, і тиверці, і печеніги» та знову рушив на греків [3, с. 30]. Цей похід призвів до укладення нового важливого міжнародно-правового договору із Візантією – договору 945 р. Відпо-

відно до його положень Київська Русь займала місце Хозарського каганату як союзника Візантії на північному узбережжі Чорного моря. Більше того, союз Імперії та Русі був спрямований проти Каганату – перманентного ворога Київської держави. Разом з тим, у Договорі, одночасно з послами київського князя, виступають послы не менш, аніж двадцяти залежних від нього «світлич та великих князів та бояр» [17, с. 45].

Договір встановив загальні рамки взаємодії Русі та Візантії, однак стосувався й статусу русів на території останньої: вони приходять до Константинополя як піддані Русі, яких держава підтримує офіційно; мешкають біля монастиря Святого Маманта; в конфліктних ситуаціях руси й християни-греки узгоджують свої взаємні претензії регламентними положеннями. У Константинополі хрещені руси клялися своєю церквою Святого Іллі у місцевому Софійському соборі [3, с. 30].

У договорі 945 р. містились норми щодо свободи дипломатичних і торговельних зносин, заборонялися безчинства русів на грецькій території. Закупки руських купців були обмежені лише паволоками – дорогими шовковими тканинами. До угоди внесені статті про повернення рабів, які втікали від своїх господарів, про викуп полонених, про підсудність русів місцевим судам під час їхнього перебування у Царгороді.

Спеціальною угодою Русі заборонялося втручатися у справи Корсунської (Херсонеської) землі у Криму. Дозволялося ловити рибу в гирлі Дніпра, але заборонялося там зимувати. Київська держава зобов'язувалася також не пускати «чорних булгар» на грецькі володіння. Угода містила і новелу для міжнародних правовідносин Русі та Візантії: для набуття чинності вона мала бути ратифікована у Києві [8, с. 21-22].

Договір 945 р. розцінюється як додатковий до договору 911 р. [15, с. 28], адже його статті мають характер уточнень і доповнень до першого і, порівняно з ним, звужують зобов'язання греків щодо русичів, розширюючи зобов'язання других (заборона втручатися у справи Корсунської (Херсонеської) землі в Криму, обов'язок надавати грекам військову допомогу).

Міжнародно-правові відносини із Візантією і надалі продовжували відігравати провідну роль для Київської Русі. У 955 р. константинопольський патріарх здійснив хрещення княгині Ольги (945–957 рр.) – вдови вбитого під час походу на древлян Ігоря, що була регентом при малолітньому сині Святославі. Хресним батьком київської княгині став сам імператор Костянтин Багрянородний. При цьому, константинопольський патріарх запевняв, що благословлятимуть сини руські її нащадків навіть у останньому поколінні: «сини руські і останній з роду онуків твоїх» [8, с. 24].

Правління княгині Ольги було відзначено не лише відомою жорстокою помстою древлянам за вбивство чоловіка (вона стратила їх послів, спалила столицю древлянського князівства – місто Іскоростень), а й далекоглядністю спрямованості правовідносин за

часів її князювання, – як в межах держави, так і міжнародних. Ольга здійснила податкову реформу, чітко визначивши кількість, строки та місця збору данини. Окрім підтримання вигідної для Русі взаємодії із Візантією, княгиня встановила дипломатичні відносини з тогочасною Німеччиною, розвивала взаємодію із іншими державними утвореннями європейського регіону [18, с. 26].

Політика наступного князя – Святослава проявилась тенденціями застосування сили для досягнення своїх цілей на міжнародній арені. Водночас він, у разі необхідності, не відмовлявся і від ведення переговорів, укладення міжнародних договорів.

Святослав здійснив вдалі походи на ясів і касогів (черкесів) на Північному Кавказі, зміцнив своє панування на Таманському півострові, де на місці старої грецької колонії Таматархи виникло найвіддаленіше руське князівство Тмутаракань. Святослав поширив свою владу і на фінські племена, які жили між верхньою Волгою та Окою, напав на волзьких болгар за Волгою і зруйнував їх столицю поблизу теперішньої Казані. Князь остаточно завершив об'єднання східнослов'янських земель у одній державі, найбільших розмірів Київська держава досягла саме за часів його правління.

В результаті походу Святослава в'ятичі перестали платити данину хозарам. Йому належить й честь припинення тривалого панування останніх: у 965 р. Святослав здобув і зруйнував їх головні міста – Семендер, Саркел над Доном й Ітіль (Білі Вежі) неподалік від гирла Волги [1, с. 128]. Падіння Хозарського каганату водночас відкрило прямий шлях для безпосередньої торгівлі зі Сходом.

На початку 970-х рр. загострилися стосунки Київської Русі з Візантією. У 971 р. імператор Іоанн Цимісхій вимагав, аби руси, виконавши раніше укладену угоду, залишили Болгарію. Почалася війна, виграна русами, хоча і з великими втратами. У заключному договорі (відомий договір 971 р.) Святос-

лав Ігорович підтвердив присягу [3, с. 44] про мирні взаємини між двома державами. Далі він знову наголошує на тому, що разом із ним клянуться «бояре і Русь вся» щодо характеру визначених раніше відносин. Отже, князь взяв на себе зобов'язання не воювати з греками, завжди виступати їх союзником, мати з ними лише мирні відносини [15, с. 33]. Однак наступної весни, по дорозі до Києва, Святослав загинув у битві з печенігами.

Святослав Ігорович, незважаючи на, як вважається, достатньо прямолінійну зовнішню політику, зміг досягти численних звершень, що призвели до суттєвого зміцнення міжнародно-правового статусу та геостратегічного положення Русі. Його заслугами є вдаль похід на схід та розгром Хозарського каганату, силовий тиск на кримські та причорноморські володіння Візантії, оволодіння регіонами Приазов'я й Нижнього Поволжя, відвоювання у Болгарії Нижнього Придунав'я і навіть спроба посадити на імператорський трон руського ставленника – візантійсько-го патриція Калокіра [13, с. 97-98].

Дозазначеного додамо загальний висновок: у ХІ ст. (у «період Олега – Святослава») всі основні етнокультурні і етнотериторіальні утворення, які існували на той час на території сучасної України, були об'єднані під верховною політичною владою Києва. Проте племінні княжіння як локальні етнополітичні утворення ще тривалий час зберігалися і в складі Давньоруської держави. Звичайно, вони не були державами в державі, проте зберігали до певного часу не тільки етнокультурну самовизначеність, а й певну правосуб'єктність. У складі держави часів Олега – Святослава (період територіальної експансії, без чіткого визначення територіальних меж), племінні княжіння були свого роду суб'єктами політичної асоціації, якою була Київська Русь до посилення в ній централізаторських тенденцій. Регіональні племінні князівства зберігали певну етнополітичну автономію, а то й елементи міжнародної правосуб'єктності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Атоян А.И. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века). – Луганск : РИО ЛАВД, 2002. – 472 с.
2. Буткевич В.Г. Міжнародно-правова ідеологія слов'янських вождств – попередників українського етносу // Український щорічник міжнародного права. – К. : 2010.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп.ред О.В. Мишанич. – Київ, 1989 – 591 с.
4. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. – К. : 1963. – 204 с.
5. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – 712 с.
6. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и другие княжества XII–XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 599 с.
7. Котляр М.Ф. Історія України в особах. – К. : «Україна». – 1996. – 238 с.
8. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) : навч. посібник. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.
9. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. – М. : 1982. – 240 с.
10. Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л. : Госполитиздат, 1953. – 569 с.
11. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К. ; СПб. : Изд. Н.Я. Оглоблина, 1900. – 800 с.
12. Павленко О.В. Міжнародні договори держав Київської Русі як джерело міжнародного права // Український часопис міжнародного права. – 1992. – №1.
13. История международного права / авт. кол. ; под. ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. – Одесса : Феникс, 2013. – 574 с.
14. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М. : Госюридиздат, 1949. – 546 с.
15. Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави та права України. – К. : Університет «Україна». – 2005. – 208 с.
16. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. – М. : Международные отношения, 1990. – 205 с.
17. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа – К. : 1990. – 400 с.
18. Історія України : консп. лекцій / Г.Ю. Канищев, Ю.І. Кисіль, О.В. Малишев та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2009. – 219 с.